

Andrea Mariani
ORCID: 0000-0002-8118-0634
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Kształcenie jezuitów prowincji litewskiej między tradycją a zmianą. Przyczynek do prozopografii jezuitów w dawnej Rzeczypospolitej

ABSTRAKT

Niniejszy artykuł omawia kształcenie jezuitów prowincji litewskiej oraz jego wpływ na rodzaj ślubów zakonnych składanych po ukończeniu formacji. Celem opracowania jest analiza zmian, jakie zachodziły w strukturze personelu jeśli chodzi o studia odbyte zarówno przed, jak i po wstąpieniu do zakonu. Bazę źródłową stanowią katalogi osobowe prowincji litewskiej, przechowywane w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego, które zostały opracowane metodą statystyczno-prozopograficzną. Analiza skupia się następujących zagadnieniach: (1) ogólna liczebność personelu prowincji, (2) studia zaliczone przed przyjęciem do Towarzystwa, (3) studia odbyte po wstąpieniu do zakonu, (4) liczebność profesów czterech ślubów i koadiutorów duchownych, (5) wpływ reformy szkolnictwa jezuickiego na kształcenie jezuitów, ze szczególnym uwzględnieniem nauk ścisłych. W świetle badanego materiału można zauważyć stopniowe ujednoczenie procesu kształcenia, na które składały się trzyletni kurs filozofii i czteroletni kurs teologii scholastycznej. W wyniku tego procesu liczba profesów czterech ślubów zwiększała się kosztem koadiutorów duchownych.

SŁOWA KLUCZOWE

Wielkie Księstwo Litewskie, historia edukacji, seminaria nauczycielskie, kazuistyka, matematyka, prozopografia

SPI Vol. 22, 2019/4
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2019.4.001
Nadesłano: 13.11.2019
Zaakceptowano: 6.12.2019

Wprowadzenie

Formacja i wykształcenie duchowieństwa zakonnego stanowią zagadnienie szczególnie istotne w kontekście badań nad aktywnością Kościoła katolickiego w epoce wczesnonowożytnej. Pomimo ukazania się kilku cennych studiów, w polskiej historiografii problematyka ta nie doczekała się dotychczas wyczerpującego omówienia (Flaga 1998; Królikowska 2019). Uwaga ta dotyczy również Towarzystwa Jezusowego, które na przestrzeni ponad dwustuletniego okresu działalności na terenie państwa polsko-litewskiego (1565–1773) odgrywało pierwszoplanową rolę zarówno w realizacji programu Soboru Trydenckiego, jak i w kształceniu elit oraz w rozwoju kultur narodowości zamieszkujących terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Już św. Ignacy Loyola przywiązywał dużą wagę do przygotowania członków zakonu (*Konstytucje Towarzystwa Jezusowego*²⁰⁰¹). Dlatego Towarzystwo wyróżniało się na tle pozostałych zakonów dłuższym okresem formacji. Jego kolejnymi etapami były dwuletni nowicjat, rozbudowany program studiów filozoficznych (trzyletnich) i teologicznych (czteroletnich) oraz rok trzeciej probacji, poprzedzający złożenie czwartego ślubu (Ruiz Jurado 1991: 265–351). Pomimo stawiania tak wysokich wymagań, św. Ignacy zdawał sobie sprawę z różnorodności uzdolnień poszczególnych kandydatów. Dlatego nie tylko zachował podział na kapłanów i niekapłanów, występujący już w kręgu dawniejszych zakonów, ale też przewidywał wewnętrzny podział wśród księży na profesów czterech ślubów, profesów trzech ślubów i koadiutorów duchownych (Lukács 1968: 238–316).

Bliższe spojrzenie na powiązania między otrzymaną edukacją a charakterem ślubów zakonnych stanowi cel niniejszego artykułu. Związek ten nie tylko określał ścieżkę kariery poszczególnych zakonników, ale też rzutował na całokształt aktywności zakonu, gdyż poziom uzyskanego wykształcenia decydował o funkcjach piastowanych przez jezuitów. Analiza wybranego zagadnienia pozwala dostrzec zmiany w strukturze personelu Towarzystwa na terenie dawnej Rzeczypospolitej. W tym kontekście nasuwa się pytanie, czy one wynikały z adaptacji Towarzystwa do realiów społecznych i politycznych państwa polsko-litewskiego, czy też wpisywały się w ogólną tendencję przemian, dokonujących się również w innych państwach europejskich.

Zakres zaprezentowanych tu badań obejmuje prowincję litewską, w skład której oprócz Wielkiego Księstwa Litewskiego również wchodziła część Korony (Północne Mazowsze, Warmia i Podlasie) oraz Inflanty i Kurlandia (Grzebień 2012: 19–28). Utworzenie prowincji litewskiej w 1608 roku nie tylko ustabilizowało podział administracyjny Towarzystwa na okres 150 lat, ale i stworzyło – pomimo strat terytorialnych na rzecz Szwecji i Rosji w XVII wieku – warunki dla dalszej ekspansji zakonu na ziemiach wschodnich i północnych dawnej Rzeczypospolitej (Mariani 2013: 111–133)¹. Prowincja litewska stanowi idealny obszar badań nie tylko ze względu na zróżnicowanie wyznaniowe i etniczne ludności, ale też z racji istnienia Akademii Wileńskiej, jedynej uczelni jezuickiej w dawnej Rzeczypospolitej, która zapewniała jezuitom silne zaplecze intelektualne i trwały wpływ na edukację elit.

Dzięki scentralizowanej administracji Towarzystwa zachowała się bogata spuścizna archiwalna dokumentująca przebieg kariery jego członków. Są to przede wszystkim katalogi osobowe – roczne (*breves*) i trzyletnie (*triennales*) – obecnie przechowywane w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego, które stanowią doskonały materiał do prowadzenia badań o charakterze historyczno-społecznym. Ze względu na standaryzację treści, źródła te pozwalają ponadto na zastosowanie podejścia statystycznego. Za pomocą katalogów rocznych zidentyfikowano grupę 6110 zakonników aktywnych w okresie 1608–1773 na terenie prowincji litewskiej (od 1759 roku litewskiej i mazowieckiej). Prawie dwie trzecie z nich (3909 osób) stanowili duchowni, tj. osoby, które osiągnęły status księdza, scholastyka lub nowicjusza scholastyka, odbywając przynajmniej część studiów na terenie prowincji².

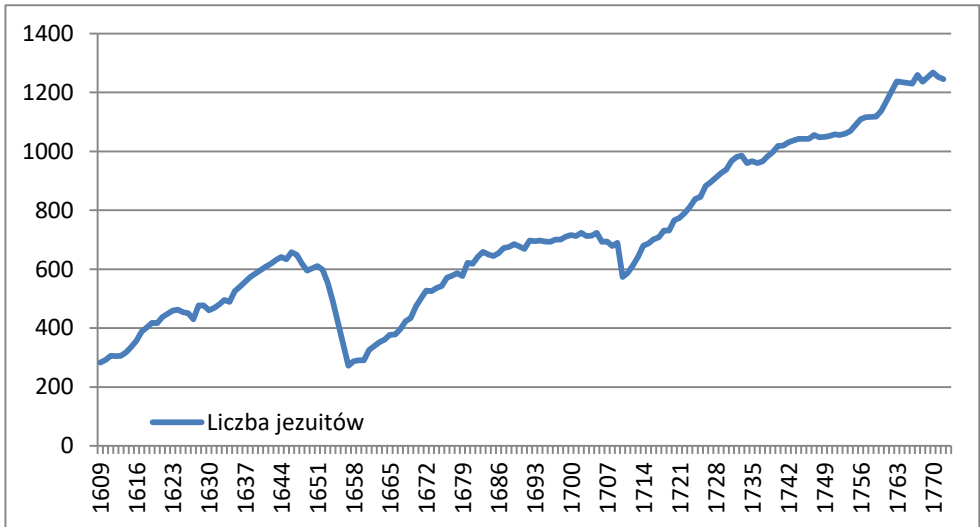
Na wykształcenie jezuitów należy spojrzeć w kontekście ogólnego wzrostu liczebności personelu. Jak wynika z Wykresu 1, dynamiczny rozwój nie przebiegał w sposób linearny. W momencie

¹ Dopiero w 1759 roku z prowincji litewskiej wyodrębniono prowincję mazowiecką, do której należały nie tylko Mazowsze i Podlasie, ale też znaczna część ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy zawarte w niniejszym pracowniu uwzględniają personel obydwóch prowincji w latach 1759–1773.

² Do tej grupy należy doliczyć osiem osób, które rozpoczęły karierę jako scholastycy, by później zostać braćmi zakonnymi.

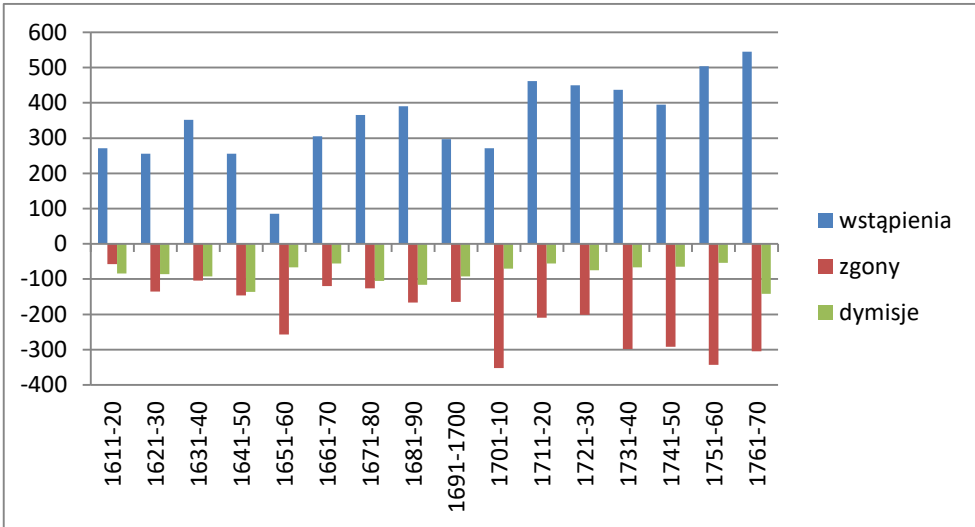
powstania prowincja litewska liczyła nieco ponad 280 osób. Do połowy XVII wieku ich liczba wzrosła do 600 osób. Z wyjątkiem lat 20. XVII wieku, które cechowały się stagnacją z powodu wojen polsko-szwedzkich (1621–1626, 1626–1629), ten pierwszy okres istnienia prowincji litewskiej był szczególnie pozytywny. Załamanie nastąpiło w połowie stulecia w wyniku epidemii dżumy z 1653 roku i wojny polsko-rosyjskiej (1654–1667). Wojna ta nie tylko doprowadziła do utraty Smoleńska, ale też spowodowała zamknięcie placówek wileńskich i domów usytuowanych przy granicy z państwem moskiewskim (Połock, Witebsk, Orsza). Wydarzenia te były przyczyną emigracji wielu jezuitów, a zwłaszcza młodzieży zakonnej, która kontynuowała studia w kolegiach innych prowincji. Po uspokojeniu sytuacji w kraju prowincja litewska odbudowała się dość szybko. U schyłku XVII stulecia przekroczyła liczbę członków sprzed najazdu moskiewskiego, oscylując na poziomie około 700 zakonników. Lata wielkiej wojny północnej (1700–1721) przyniosły kolejny kryzys. Wielu ofiar pochłonęła epidemia dżumy z lat 1708–1710 (Popłatek 1928–1931: 264–272, 368–369; Mariani 2016: 65–103). Dopiero po Sejmie Niemym z 1717 roku nastął okres ekspansji, dokonującej się szczególnie szybko w latach 20. XVIII wieku. Z wyjątkiem okresu wojny o sukcesję polską (1733–1736), które cechowały się stagnacją, tendencja pozytywna trwała do kasaty zakonu. W przededniu ogłoszenia brewe Klemensa XIV *Dominus ac redemptor* prowincja litewska i mazowiecka liczyły łącznie około 1250 członków.

Wykres 1: Liczba jezuitów w prowincji litewskiej (od 1759 r. w prowincjach litewskiej i mazowieckiej)

Opisany rozwój stanowił wynik współdziałania czynników pozytywnych i negatywnych. Do pierwszych należało przede wszystkim przyjmowanie nowicjuszy, do drugich zaś śmierć albo dymisje zakonników. Migracja personelu z lub do innych prowincji odgrywała natomiast pod względem ilościowym drugorzędą rolę. Współdziałanie czynników pozytywnych i negatywnych przedstawia Wykres 2. Liczba przyjętych kandydatów przewyższała zazwyczaj liczbę zmarłych i zdymisjonowanych zakonników, co zapewniało saldo pozytywne. Jedynymi okresami głębokiego kryzysu, w których straty przewyższały liczbę przyjętych zakonników, były lata 50. XVII wieku i pierwsza dekada XVIII stulecia, gdy wojny toczące się na terenie Rzeczypospolitej z jednej strony zakłócały przebieg rekrutacji, z drugiej przyczyniały się bezpośrednio do wzrostu liczby zgonów. Dymisje utrzymywały się natomiast w okresie tych kryzysów na dość niskim poziomie. Świadczy to o utrzymywaniu karnośći zakonnej i o silnej więzi, jaka łączyła wspólnoty jezuickie w obliczu zagrożenia.

Wykres 2. Liczba wstąpień, zgonów i dymisji

Porównując liczbę nowicjuszy z liczbą zgonów i dymisji w pierwszej połowie XVII wieku, można zauważyć zarówno wzrost liczby jezuitów, jak również stagnację. O ile szybki wzrost personelu zaznaczał się w latach 10. i 30. XVII wieku, o tyle dekady 1621–30 i 1641–50 cechowały się stagnacją lub regresem. Spowolnienie, jakie nastąpiło w trzecim dziesięcioleciu, wynikało z wojen ze Szwecją, które doprowadziły do utraty części Inflant, a w konsekwencji do likwidacji placówek w Rydze, Wenden i Dorpacie. Jeszcze większe znaczenie miało w tym kontekście długoletnie zamknięcie kolegium w Braniewie. Placówka ta, położona w rejonie zapewniającym Towarzystwu liczne powołania, odgrywała tradycyjnie znaczącą rolę w kształceniu młodzieży zakonnej (Załęski 1905: 26–27). Na wzrost liczby zgonów wpłynęła z kolei epidemia dżumy z lat 1624–1625 (Grzebień 1996: 148). Pomimo wspomnianych wydarzeń odwrócenie tendencji wzrostowej, trwającej od momentu powołania prowincji, można zauważyć dopiero w latach 40. XVII stulecia. Zjawisko to, zapowiadające kryzys z kolejnej dekady, objawiało się spadkiem liczby kandydatów przy równoczesnym wzroście liczby zdymisjonowanych zakonników, co dawało po raz pierwszy w dziejach prowincji litewskiej saldo lekko negatywne.

Z kolei po kryzysach z połowy XVII wieku i z początku XVIII stulecia zaznaczał się silny wzrost liczby przyjętych zakonników (1661–1680, 1711–1730), po którym następowały okresy względnej

stabilizacji (1681–1700 i 1731–1750). Ponowny wzrost liczby osób przyjętych do zakonu można zauważyć w okresie 1751–1760. Do pozyskania kandydatów przyczyniała się reforma szkolnictwa jezuickiego, zapoczątkowana w latach 30. XVIII wieku, ale w pełni realizowana dopiero po dwóch dekadach (Bednarski 1933 [reprint 2003])³. Pod tym względem sytuacja Rzeczypospolitej różniła się od krajów Europy Zachodniej, takich jak Francja, w których sekularyzacja skutkowałą w połowie XVIII stulecia spadkiem liczby powołań (Gillian Thompson 2018: 21–22)⁴. Spowolnienie tempa wzrostu można zaobserwować w latach 60 XVIII wieku. Objawiało się ono lekkim spadkiem liczby przyjętych zakonników przy równoczesnym wzroście liczby dymisji (Grzebień 1996: 730)⁵. Wpływała na to zarówno świadomość prześladowania jezuitów w Ameryce i Europie Zachodniej, jak i niepewna sytuacja wewnętrzna Rzeczypospolitej w okresie konfederacji barskiej.

Liczba zdymisjonowanych zakonników była zazwyczaj mniejsza niż liczba zgonów. W odróżnieniu od śmierci, dymisji udzielano bowiem przeważnie osobom, które jeszcze nie złożyły ostatnich ślubów. Skala tego zjawiska ulegała w każdym razie zmianie w miarę upływu czasu: wskazuje na to fakt, że wydalanie członków z szeregów Towarzystwa było na ogół częściej praktykowane w XVII wieku niż w kolejnym stuleciu. W niektórych dekadach liczba dymisji była znaczna zarówno w porównaniu z liczbą zgonów, jak i w stosunku do ogólnej populacji zakonu. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim lat 40. i 80. XVII wieku, gdy wzrost liczby zdymisjonowanych zakonników stanowił konsekwencję szybkiej ekspansji, która dokonała się wcześniej, bądź z konieczności obsadzenia rozrastającej się sieci placówek, jak to było w latach 30., bądź w miarę wyrównywania strat spowodowanych wojną polsko-rosyjską w latach 70. XVII stulecia. W obydwóch przypadkach obniżano wymagania stawiane kandydatom. Brak odpowiednich zdolności i motywacji skutkowałą wkrótce ich wydalaniem z Towarzystwa.

³ Literatura dotycząca tego zagadnienia jest szczególnie obszerna. Swoją aktualność zachowuje klasyczna monografia autorstwa Stanisława Bednarskiego (1933).

⁴ W przypadku Towarzystwa nie miały wpływ na to zjawisko miała zła sława, która otaczała zakon w okresie prześladowań w Ameryce i w monarchiach burbońskich.

⁵ W tym okresie z zakonu występowały wysoce utalentowane osoby, np. Jan Chrzyciel Albretrandi i Wacław Wiaźewicz.

Studia przed wstąpieniem do zakonu

Władze Towarzystwa zwracały szczególną uwagę na wykształcenie zdobyte przez kandydatów przed wstąpieniem do zakonu, gdyż decydowało ono o odbyciu dalszych studiów po ukończeniu nowicjatu (Łukaszewska-Haberkowa 2013: 18). Dane przedstawione w Tabeli 1 pozwalają stwierdzić, że powyżej 70% kandydatów ukończyło którąś z klas kursu retoryczno-humanistycznego, zazwyczaj retoryki lub poetyki, w szkołach prowadzonych przez Towarzystwo. Wspomniany odsetek nie ulegał znacznym zmianom na przestrzeni badanego okresu, pomimo rozwoju sieci szkół zakonnych. Fakt ten nie tylko świadczy o znaczeniu instytucji szkolnych – a zwłaszcza sodalicy – w budzeniu powołań, ale też odzwierciedla powołanie Towarzystwa jako zgromadzenia zakonnego szczególnie zaangażowanego w nauczanie młodzieży. Osoby które ukończyły studia wyższe – filozoficzne lub teologiczne – przed przyjęciem do Towarzystwa stanowiły niewielką, choć znaczącą grupę. W tym zakresie zaznaczał się lekki wzrost liczby studentów kursu filozoficznego, przynajmniej do połowy XVIII stulecia, podczas gdy absolwenci teologii nieco tracili na znaczeniu. Wzrost liczby absolwentów filozofii wynikał z coraz szerszej dostępności nauczania filozofii dzięki dwuletnim kursom prowadzonym przez jezuitów dla młodzieży świeckiej (*Dispositio personarum provinciae Lituanae* 1750)⁶. W przypadku studentów teologii zmniejszała się liczba absolwentów teologii moralnej, podczas gdy odsetek studentów teologii scholastycznej pozostawał stabilny. O niewielkiej liczbie słuchaczy teologii decydowała w każdym razie przewaga rekrutacji młodzieży: liczba dorosłych, którzy wstępowali do zakonu po otrzymaniu święceń kapłańskich, pozostawała zawsze niewielka⁷.

⁶ W połowie XVIII wieku dwuletnie kursy filozoficzne były prowadzone w Braniewie, Kownie, Drohiczynie, Mińsku, Pińsku, Poszawszu, Pułtusk, Warszawie oraz w Witebsku.

⁷ Z 89 osób przyjętych do Towarzystwa już jako kapłanów, 35 z 961 (3,6%) wstąpiło przed połową XVII wieku, 11 z 885 (1,2%) w drugiej połowie tegoż stulecia, 36 z 1022 (3,5%) w latach 1701–1740, a zaledwie 6 z 1041 (0,6%) w ostatnich dekadach istnienia Towarzystwa.

Tabela 1. Studia odbyte przed wstąpieniem do Towarzystwa

	Do 1650 r.		1651–1700		1701–1740		1741–1773		Ogólnie	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Humanistyczne	704	73.3	652	73.7	723	70.7	758	72.8	2837	72.6
Filozoficzne	71	7.4	89	10.1	146	14.3	120	11.5	426	10.9
Teologia moralna	28	2.9	13	1.5	16	1.6	3	0.3	60	1.5
Teologia scholastyczna	19	2.0	9	1.0	27	2.6	23	2.2	78	2.0
Brak danych	139	14.5	122	13.8	110	10.8	137	13.2	508	13.0
Ogólnie	961	100.0	885	100.0	1022	100.0	1041	100.0	3909	100.0

Pomimo relatywnej stabilności ogólnego obrazu, znaczące zmiany dokonywały się w obrębie każdej grup studiów. W przypadku słuchaczy kursu retoryczno-humanistycznego zwiększała się przewaga absolwentów retoryki nad młodszymi kolegami z klasy poetyki⁸. Zjawisko to było związane z wiekiem wstąpienia do Towarzystwa, którego dolna granica była ustalana przez prawodawstwo zakonne na 14 lat (Jochymczyk 2018: 232–240)⁹. Wzrost liczby absolwentów retoryki wśród słuchaczy klas kursu humanistyczno-retorycznego wynikał z jednej strony z ekspansji szkół jezuickich, które coraz częściej zapewniały pełny, pięcioklasowy kurs humanistyczno-retoryczny, z drugiej zaś z ostrożności jezuitów, którzy starali się unikać zarzutów o pozyskiwanie młodzieży wbrew woli ich rodzin (Prosperi 2016)¹⁰. Ponadto przyjmowanie kandydatów, którzy już ukończyli studia humanistyczno-retoryczne, zwalniało Towarzystwo z konieczności doksztalcenia ich w tej dyscyplinie. W tym kontekście już w pierwszej połowie XVII wieku wśród członków Towarzystwa zauważa się spadek liczby osób, które uczestniczyły jedynie w niższych klasach kursu humanistyczno-retorycznego – gramatyki i syntaksy.

⁸ Wśród jezuitów, który wstąpili do zakonu przed 1650 rokiem, absolwenci poezji stanowili 35% słuchaczy kursu retoryczno-humanistycznego (248 z 704 osób). Ich odsetek spadał do poziomu 8% (53 z 652 osób) w grupie zakonników, który wstąpili do zakonu w drugiej połowie XVII wieku. W latach 1701–1740 stanowili oni niespełna 3% (20 z 723 osób). Wzrost liczby uczniów poetyki zaznaczał się w późniejszym okresie, gdy ich odsetek stanowił prawie 7% (52 z 758 osób).

⁹ Kwestia średniego wieku kandydatów do Towarzystwa wykracza poza zakres niniejszych rozważań. Badania nad tym zagadnieniem są zresztą utrudnione z powodu rozbieżności w podawanych datach urodzenia poszczególnych jezuitów.

¹⁰ Względy tego typu miały szczególne znaczenie w relacjach ze szlachtą.

W dziedzinie studiów filozoficznych wzrastała w tym okresie przewaga absolwentów całego kursu – niezależnie od tego, czy był on dwuletni lub trzyletni – nad kandydatami, którzy byli jedynie słuchaczami logiki lub fizyki¹¹. Osoby, które przed przyjściem do zakonu zaliczyły tylko niepełne studia filozoficzne, musiały najpierw uzupełnić wiedzę z zakresu filozofii, aby móc przystąpić do studium teologii scholastycznej. W przeciwnym razie mogły być tylko skierowane na kurs teologii moralnej. W dziedzinie studiów filozoficznych można też zauważyć różnice regionalne. Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem był większy odsetek słuchaczy filozofii wśród kandydatów pochodzących z Warmii i Prus Królewskich w porównaniu z ogółem personelu jezuickiego¹². Fakt ten można tłumaczyć mieszczańskim charakterem lokalnego społeczeństwa. W odróżnieniu od szlachty, dla której wykształcenie humanistyczno-retoryczne wyczerpywało zakres formalnej edukacji, poprzedzającej zazwyczaj karierę polityczną i wojskową, dla mieszkańców Prus Królewskich studia filozoficzne stanowiły wstępny krok do dalszej nauki w dziedzinie medycyny lub prawa, niezbędnej do piastowania wysokich urzędów miejskich (Dygdała 1995: 119–137; Kardas 2004: 196–199, 225–230; Mikulski 1996: 324–325; Brodnicki 2012)¹³. W katolickiej Warmii potrzeby w zakresie nauczania filozofii zaspakajały kolegia w Braniewie i Reszlu, przy których jezuita prowadzili dwuletnie kursy dla eksternów (Grzebień 1996: 64, 567).

¹¹ Spośród 71 słuchaczy filozofii, którzy wstąpili do zakonu przed 1650 rokiem, zaledwie 28 osób ukończyło klasę logiki lub fizyki (35%). Pozostali odbyli cały kurs. Odsetek słuchaczy niepełnego kursu filozofii spadł do 27% (24 z 89 osób) w okresie 1651–1700, a następnie zmniejszył się do 13% (19 z 146 osób) w okresie 1701–1740. Dopiero w latach 1741–1773 nieco wzrósł do 15% (18 z 120 osób).

¹² Spośród 577 jezuitów pochodzących z tych regionów, 127 wstąpiło do zakonu po ukończeniu którejś z klas kursu filozoficznego, co stanowiło 22% całej liczby jezuitów. Dla ogółu personelu odsetek wynosił niespełna 11% (423 z 3909 osób).

¹³ Bogatą literaturę poświęcono zwłaszcza elitom mieszczańskim Gdańska i Torunia.

Studia po wstąpieniu do zakonu

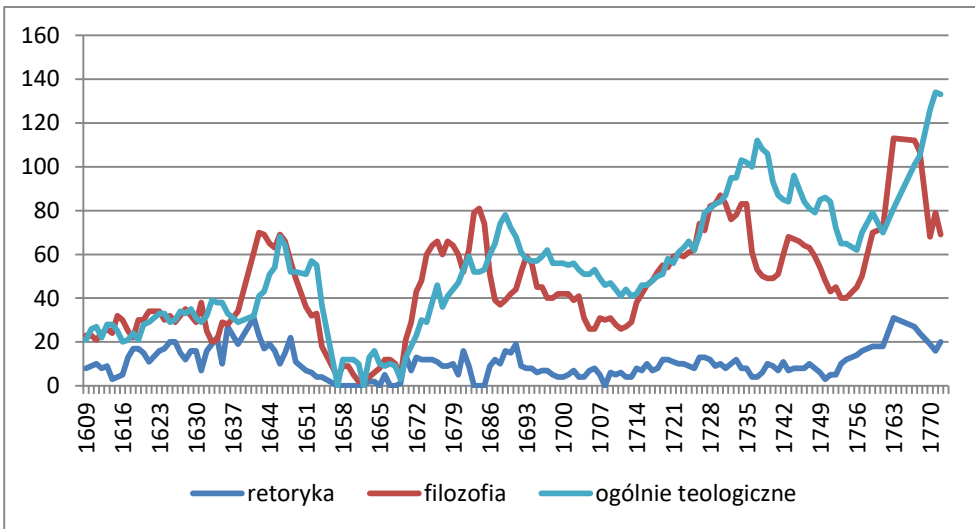
Liczba studiującej młodzieży zakonnej stanowi istotny wskaźnik poziomu intelektualnego Towarzystwa. O ile w dwuletnim nowicjacie skupiano się na formacji duchowej i poznawaniu charyzmatu zakonu (Poplatek, manuscript nr 3288–3290), o tyle formalne wykształcenie pobierali dopiero scholastycy przygotowujący się do przyjęcia kapłaństwa. Jak już wspomniano, jezuickie *cursus studiorum* składało się z trzyletniego kursu filozoficznego, który dzielono na logikę, fizykę i metafizykę, oraz z czteroletniego kursu teologii scholastycznej (dogmatycznej). W uzasadnionych przypadkach istniała możliwość przedłużenia lub powtórzenia studiów w formie prywatnej. Studia wyższe filozoficzno-teologiczne poprzedzał często roczny lub dwuletni kurs retoryczny, przeznaczony dla scholastyków jezuickich, którego funkcja polegała na ujednocianiu poziomu wiedzy humanistyczno-retorycznej uzyskanej przed wstąpieniem do Towarzystwa, na udoskonalaniu zdolności retorycznych oraz na przysposabianiu młodzieży zakonnej do przyszłego nauczania.

Charakterystyczny dla jezuickiego systemu wykształcenia był też wykład teologii moralnej (kazuistyka). Kursy w tej dziedzinie trwały jeden rok lub dwa lata i były przeznaczone do mniej utalentowanych zakonników. Kazuistyka stanowiła praktyczną dyscyplinę przygotowującą do kapłaństwa. We wcześniejszym okresie słuchaczami tego kursu byli scholastycy, którzy ukończyli przynajmniej logikę, później zaś ci, którzy nie zdali egzaminu z pierwszego roku teologii scholastycznej.

Na tym tle należy spojrzeć na relację między liczbą słuchaczy poszczególnych kursów. Wykres 3 potwierdza tezę funkcjonującą w dotychczasowej literaturze o przewadze liczebnej studentów teologii nad filozofią (Flaga 1998: 118), pozwalając równocześnie na jej uściślenie. O ile w pierwszej połowie XVII wieku liczba scholastyków filozofów i teologów była podobna, o tyle od lat 80. tegoż stulecia liczba studentów teologii była zazwyczaj wyższa lub przynajmniej równa liczbie studentów filozofii. W okresie ekspansji personelu zakonnego liczba słuchaczy filozofii wzrastała szybciej, a następnie zmniejszała się na rzecz studentów teologii. Wynikało to z kolejności umiejscowienia tych przedmiotów w jezuickim *cursus studiorum*. W rzeczywistości większa liczba słuchaczy teologii w skali rocznej

nie odpowiadała ogólnej liczbie studentów teologii na przestrzeni badanego okresu. Jest to zjawisko zupełnie zrozumiałe, jeżeli weźmie się pod uwagę dwa fakty: po pierwsze, kurs filozoficzny trwał trzy lata, a teologiczny cztery. Po drugie, nie wszyscy absolwenci filozofii funkcjonowali w zakonie tak długo, aby móc studiować teologię: część z nich bowiem umierała lub była dymisjonowana. Wreszcie o liczebności scholastyków teologów decydował również czynnik instytucjonalny: o ile trzyletnie studium filozoficzne mogło być zorganizowane stosunkowo łatwo i przeniesione z jednej placówki do drugiej zależnie od potrzeb (Grzebień 1996: 458, 526)¹⁴, o tyle kursy teologiczne wymagały większego zaplecza finansowego i intelektualnego, które tylko najlepiej uposażone kolegia były w stanie zapewnić.

Wykres 3. Liczba scholastyków retoryki, filozofii i teologii

Pod względem ilościowym kurs retoryki odgrywał drugorzędną rolę, gdyż liczba jego słuchaczy (zwanych też *rhetores academici*) nie przekraczała z reguły poziomu 20 osób, pomimo wzrostu ogólnej liczby zakonników. Liczba scholastyków retoryki była największa w pierwszej połowie XVII stulecia. Zjawisko to należy tłumaczyć tym, że w pierwszych dekadach istnienia prowincji litewskiej poziom

¹⁴ Oprócz Akademii Wileńskiej długoletnią tradycję nauczania filozofii miały kolegium nieświeskie (1626–1632, 1641–1650, 1658–1660, 1677–1685, 1699–1702 i 1721–1773) i połockie (1649–1655, 1675–1700, 1707–1737, 1740–1760, 1764–1773).

edukacji osiągnięty przed wstąpieniem do zakonu był bardziej zróżnicowany. Stąd wynikała potrzeba doksztalcenia scholastyków. Z kolei w drugiej połowie XVII stulecia liczba scholastyków słuchających retoryki zmniejszyła się. Spadek ten wynikał z niedoboru kadr i z potrzeby skrócenia okresu kształcenia w celu przyspieszonej odbudowy personelu jezuickiego. Rezygnację z kierowania scholastyków do kursu retoryki można interpretować jako przyczynę obniżenia poziomu przygotowania jezuickich nauczycieli. Na to zjawisko należy jednak spojrzeć również w innym świetle: kurs retoryczny stawał się bowiem mniej potrzebny ze względu na zrównoważony poziom przygotowania kandydatów w dyscyplinach humanistycznych, o czym świadczy coraz większa przewaga osób, które przed wstąpieniem do Towarzystwa uczęszczały do klas retoryki. Ponadto, podobnie jak kurs filozoficzny, nauczanie retoryki mogło być organizowane w sposób doraźny. W pierwszych dekadach istnienia prowincji litewskiej kurs retoryczny odbywał się w Połocku (Królikowska 2019: 254)¹⁵. Jednak na trudności w jego utrzymaniu miał wpływ pograniczny charakter miasta i katastrofalne skutki pożaru z 1632 roku. W efekcie seminarium nauczycielskie przeniesiono do Nieświeża (1632–37), a następnie – od 1641 roku – do Wilna (ARSI, Litwania 10, k. 106r.)¹⁶. W drugiej połowie XVII stulecia kurs retoryki otwierano na krótki czas przy różnych placówkach (Królikowska 2019: 254)¹⁷. Dopiero w 1716 roku seminarium nauczycielskie ustabilizowało się w Słucku, gdzie działało w sposób ciągły aż do podziału prowincji litewskiej w 1759 roku, a następnie w ramach prowincji mazowieckiej (1765–1773) (Królikowska 2019: 254). W świetle danych zawartych w pokasacyjnym katalogu biblioteki kolegium słuckiego poziom nauczania można uznać za satysfakcjonujący (Nacjonalny Gistaryczny Archiw Belarusi, f. 1781, vol. 27, nr 538, k. 40v–42r). Pomimo stosunkowo niewielkiej liczby słuchaczy, kolegium słuckie odgrywało niepoślednią rolę w kształceniu jezuickich nauczycieli, którzy od lat 30. XVIII wieku uczestniczyli

¹⁵ Seminarium nauczycielskie było tu ulokowane w latach 1609–1614 i 1617–1632. W okresie 1614–1617 mieściło się w Rydze.

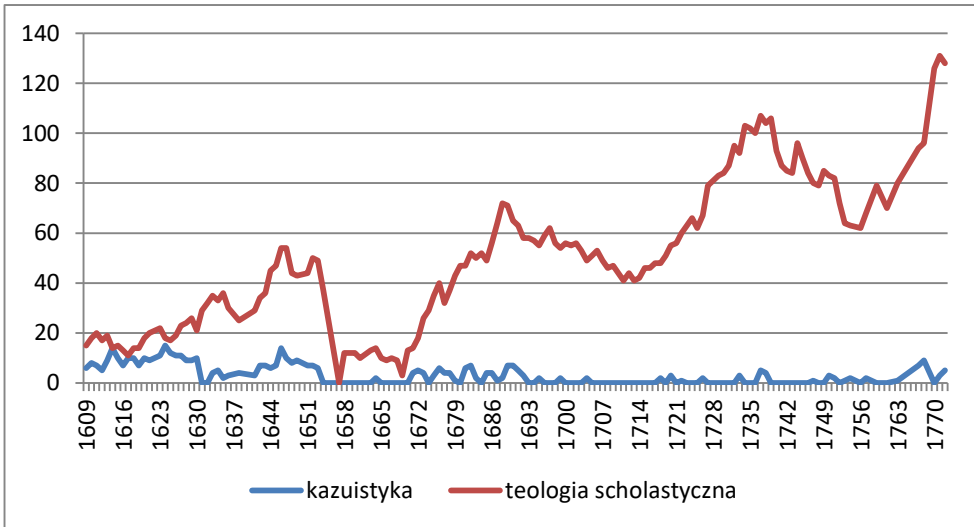
¹⁶ W 1645 roku kolegium połockie płaciło kolegium wileńskiemu 5 tys. złotych na utrzymanie scholastyków retoryki.

¹⁷ Należały do nich Nowogródek, Orsza, Reszel, Płock, Kroże, Pińsk i Dyneburg.

w reformie szkolnictwa prowincji litewskiej (Vilniaus Universiteto Biblioteka, F3, nr 1653)¹⁸.

Stosunek liczbowy między słuchaczami kursu teologii scholastycznej i moralnej zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ pozwala interpretować zmiany, jakie dokonywały się wśród grupy księży jeśli chodzi o złożone śluby zakonne. Wykres 4 unaocznia wzrost liczby studentów teologii scholastycznej kosztem słuchaczy teologii moralnej. Tendencja ta była dostrzegalna w otwieraniu kolejnych kursów: o ile na początku badanego okresu studium teologii scholastycznej odbywało się tylko w Akademii Wileńskiej, o tyle później utworzono je również w Braniewie (1641), Warszawie (1679), Pińsku (1703) i Połocku (1737), a po podziale prowincji litewskiej także w Grodnie (1762) (ARSI, Lituania 51, k. 161v). Dzięki temu prowincja litewska była w stanie zapewnić pełne studia wyższe coraz większej liczbie scholastyków.

Wykres 4. Liczba słuchaczy teologii scholastycznej i teologii moralnej

Kurs kazuistyki dla scholastyków jezuickich był stosunkowo licznie obsadzony w pierwszej połowie XVII wieku, mniej zaś w drugiej

¹⁸ Spośród profesorów wyróżniał się Marcin Kurzeniecki w latach 1737–1739. Skrypty jego zajęć zachowały się w bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, np. *Regulae rhetoricae post taciturniorem ascensim solutae eloquentiae religiosius cultoribus in sumario traditae*.

połowie tegoż stulecia. W XVIII wieku przestał nawet być prowadzony w sposób regularny, lecz był doraźnie organizowany na potrzeby niewielkiej liczby scholastyków. Dopiero u schyłku istnienia Towarzystwa doszło do ponownego dowartościowania tego przedmiotu w kształceniu jezuitów prowincji mazowieckiej. Wynikało to z zapotrzebowania na misjonarzy ludowych w okresie rozwoju misji wiejskich na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spadek liczby jezuickich słuchaczy teologii moralnej nie oznaczał zaniedbania przez jezuitów tej dyscypliny. Biegłość w rozstrzyganiu kazuśów sumienia stanowiła bowiem cenny atut, dla którego magnateria preferowała jezuickich kapelanów nadwornych nad przedstawicielami innych zakonów (Mariani 2015: 66)¹⁹. Znaczenie kazuistyki w nauczaniu jezuickim potwierdzają także katalogi roczne, które podają względnie stałą liczbę wykładowców tej dyscypliny (*Catalogus personarum et officiorum provinciae Lituanæ 1757*)²⁰. Nauczanie to było skierowane do osób nienależących do Towarzystwa, głównie księża diecezjalnych, zgodnie z zasadą oddzielania eksternów od scholastyków (Flaga 1998: 128–129).

Uwagi sformułowane w odniesieniu do rocznych fluktuacji liczby scholastyków z podziałem na słuchaczy poszczególnych kursów przedstawia Tabela 2. W analizowanym okresie liczebność scholastyków filozofii pozostawała stabilna, na poziomie około 80% duchownych członków Towarzystwa, którzy ukończyli nowicjat. Wyraźne zmiany dotyczyły natomiast scholastyków retoryki i teologii. W pierwszej połowie XVIII wieku odsetek pierwszych spadł z dwóch trzecich członków, którzy wstąpili do Towarzystwa przed 1650 rokiem, do jednej trzeciej. Tylko w ostatnim z badanych podokresów liczba uczestników seminarium nauczycielskiego nieco się zwiększyła, osiągając ponownie poziom 40%. W drugiej połowie XVII stulecia wśród słuchaczy teologii odsetek studiujących kazuistykę spadł

¹⁹ Interesujący przypadek stanowi postać marszałka nadwornego litewskiego Józefa Scipiona de Campo, który w 1739 roku wziął za kapelana nadwornego Sebastiana Litarowicza, pomimo bliskich relacji, które go łączyły z pijarami.

²⁰ W pierwszych latach funkcjonowania prowincji obecność profesora kazuistyki odnotowana jest nie tylko w Nieświeżu, ale również w Akademii Wileńskiej, w Braniewie i Pułtusku. W roku szkolnym 1757/58 profesorem teologii moralnej wykładali w Braniewie, Krożach, Warszawie i Wilnie (Akademia i alumnat papieski). W Nowogródku odbywał się wtedy kurs dla scholastyków jezuickich.

z poziomu 25% do poniżej 10%, podczas gdy odsetek studentów teologii scholastycznej ulegał zwiększeniu, wzrastając od nieco 50% w pierwszej połowie XVII wieku do ponad 80% w początkowych dekadach XVIII stulecia²¹.

Tabela 2. Studia odbyte po wstąpieniu do Towarzystwa

	Do 1650 r.		1651–1700		1701–1740		1741–1773		Ogólnie	
Liczba duchownych po ukończeniu nowicjatu	880		796		966		918		3560	
	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%
Retoryka	573	65.1	309	38.8	305	31.6	370	40.3	1557	43.7
Filozofia	695	79.0	673	84.5	756	78.3	741	80.7	2865	80.5
Teologia scholastyczna	505	57.4	614	77.1	792	82.0	578	63.0	2489	70.0
Teologia moralna	245	27.8	65	8.2	21	2.2	27	2.9	358	10.0

Na odrębną uwagę zasługuje też połączenie kursu teologii moralnej z innymi dyscyplinami jezuickiego *cursus studiorum*: filozofią i teologią scholastyczną. W tym zakresie zaznacza się wyjątkowość drugiej połowy XVII stulecia na tle reszty badanego okresu. W pierwszej połowie XVII wieku i w XVIII stuleciu odsetek jezuickich słuchaczy teologii moralnej, którzy uprzednio uczyli się w Towarzystwie filozofii lub teologii scholastycznej, była podobna: niespełna 70% teologów moralnych studiowało wcześniej filozofię, a około 25% – teologię scholastyczną²². W przypadku zakonników, którzy wstąpili do Towarzystwa w drugiej połowie XVII stulecia, oba odsetki były większe: 80% jezuickich scholastyków teologii moralnej uczyło się wcześniej filozofii, a 40% – teologii moralnej. Na podstawie tych danych można

²¹ Wyjątek stanowiły osoby, które wstąpiły do Towarzystwa w latach 1741–1773. Niższy odsetek słuchaczy teologii w porównaniu z tymi studiującymi w poprzednich dekadach wynikał z kasaty Towarzystwa, która przerwała studia wielu scholastyków.

²² W przypadku 245 jezuitów, którzy wstąpili do Towarzystwa przed 1650 rokiem, a którzy studiowali kazuistykę, 62 było wcześniej uczestnikami przynajmniej części kursu teologii scholastycznej, a 169 – kursu filozofii. Z 48 jezuitów, którzy wstąpili do Towarzystwa w XVIII wieku i studiowali teologię moralną, 11 wcześniej było słuchaczami teologii scholastycznej co najmniej przez jeden rok, a 33 (69%) odbyło w zakonie studia filozoficzne. Aż 27 z 33 osób ukończyło trzyletnie studium filozoficzne.

wnioskować, że pomimo konieczności przyspieszenia formacji w celu wyrównania strat spowodowanych kryzysem z połowy XVII wieku, przebieg studiów jezuickich scholastyków nie był określony z góry. Do kursu teologii moralnej przeznaczano osoby po odpowiednio przemyślanej selekcji i ich wypróbowaniu podczas wcześniejszych etapów kształcenia.

Wpływ formacji na święcenia kapłańskie i charakter ślubów zakonnych

Celem studiów filozoficznych i teologicznych było przygotowanie do kapłaństwa. Z uwagi na niedostatek księży, w wielu zakonach święceń kapłańskich udzielano klerikom jeszcze przed ukończeniem studiów w celu angażowania ich w pracę duszpasterską (Flaga 1998: 124–125). Zjawisko to zaznaczało się również w Towarzystwie, choć dzięki dostatecznej liczbie kandydatów nigdy nie urosło do znaczących rozmiarów. Święceń kapłańskich udzielał z reguły ordynariusz lub jego przedstawiciel (ARSI, Litwania 58, c. 145, 158, 181, 192, 206r-v, 221, 245, 246, 262)²³. Niezależnie od osoby konsekratego decyzja o zdolności kandydata do przyjęcia święceń należała do przełożonych. Przywiązując wielką wagę do nauki, przełożeni starali się, aby potrzeby duszpasterskie nie kolidowały z kształceniem. W tym duchu zakazywano powoływania scholastyków teologii z Akademii Wileńskiej do pracy duszpasterskiej w innych placówkach przed ukończeniem przez nich studiów (Piechnik 1984: 69). Nie zawsze natomiast przestrzegano zakazu obarczania scholastyków dodatkowymi zajęciami²⁴. W prowincji litewskiej do końca XVII wieku święcenia kapłańskie były udzielane podczas czwartego roku kursu teologii scholastycznej (Biblioteka KUL, nr 206, k. 111v; ARSI, Litwania 56-II)²⁵. W kolejnym stuleciu przyjęła się zasada wyświęcania księży w trzecim

²³ Niekiedy dołączano do drukowanych katalogów rocznych rękopiśmienne wykazy święconych zakonników.

²⁴ Według katalogów osobowych miały one jednak charakter pomocniczy, np. wiceregens seminarium, subministra.

²⁵ Bywały niekiedy wyjątki: na przykład słuchacze teologii w Akademii Wileńskiej otrzymali święcenia już na trzecim roku studiów (tak było np. w roku szkolnym 1677/78 i 1682/83).

roku studiów. Oprócz indywidualnych przypadków, motywowanych wybitnymi zdolnościami kandydata, wcześniejsze udzielenie święceń kapłańskich miało miejsce po wielkich klęskach, które powodując śmierć wielu zakonników stwarzały potrzebę szybkiego uzupełnienia grupy księży (Załęski 1905: 154)²⁶. Kształcenie teologiczne kończono zatem wcześniej niż formację zakonną, gdyż po studiach teologicznych kapłanów kierowano do pracy duszpasterskiej lub dydaktycznej, trwającej zazwyczaj co najmniej jeden rok, a następnie do trzeciej probacji. Dopiero po tym etapie jezuiti składali ostatnie śluby zakonne.

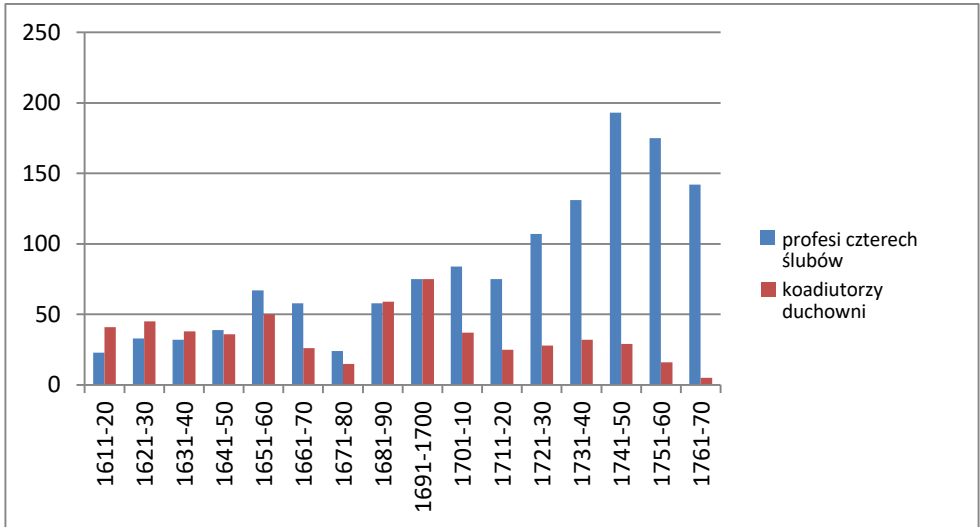
Jeśli chodzi o przyjmowanie ślubów zakonnych, w prowincji litewskiej dostrzegalny był wzrost liczby jezuitów, którzy składali profesję czterech ślubów, kosztem koadiutorów duchownych. Zjawisko to wpisywało się w ogólną tendencję występującą w innych krajach europejskich, ściśle powiązaną z opisanymi zmianami w obszarze studiów teologicznych. W przypadku prowincji litewskiej wzrost znaczenia profesów składających cztery śluby nie przebiegał jednak linearnie (Wykres 5a/b). W pierwszych trzech dekadach istnienia prowincji liczba jezuitów, którzy stawali się koadiutorami świeckimi, była większa od liczby profesów składających czwarty ślub zakanny. Sytuacja zmieniła się w latach 40. XVII wieku. Odtąd do lat 60. tegoż wieku wzmocniała się przewaga profesów składających cztery śluby nad koadiutorami duchownymi. Odwrócenie tej tendencji nastąpiło w ostatnich dekadach XVII wieku. Zjawisko to należy tłumaczyć w świetle sytuacji, w jakiej znalazła się prowincja, która po kryzysie z połowy XVII wieku musiała szybko odbudować personel. Skracanie okresu wykształcenia w przypadku osób mniej uzdolnionych oraz dopuszczanie ich do złożenia trzech zwykłych ślubów doskonale wychodziło na przeciw tej potrzebie. Praktyka ta dotyczyła zresztą nie tylko absolwentów kursu teologii moralnej: niekiedy koadiutorami duchownymi zostawały osoby, które nie ukończyły nawet kursu teologii scholastycznej²⁷. Z kolei w XVIII wieku stosunek liczebny między profesami składającymi cztery śluby a koadiutorami duchownymi zmienił się coraz bardziej na korzyść pierwszych. Na tle charakterystycznej

²⁶ Na przykład w latach 1713–1715 w Akademii Wileńskiej święceń kapłańskich udzielono scholastykom teologii już podczas drugiego roku studium teologii scholastycznej.

²⁷ Spośród 178 koadiutorów duchownych, którzy złożyli ostatnie śluby w latach 1701–1773, 127 studiowało tylko teologię scholastyczną.

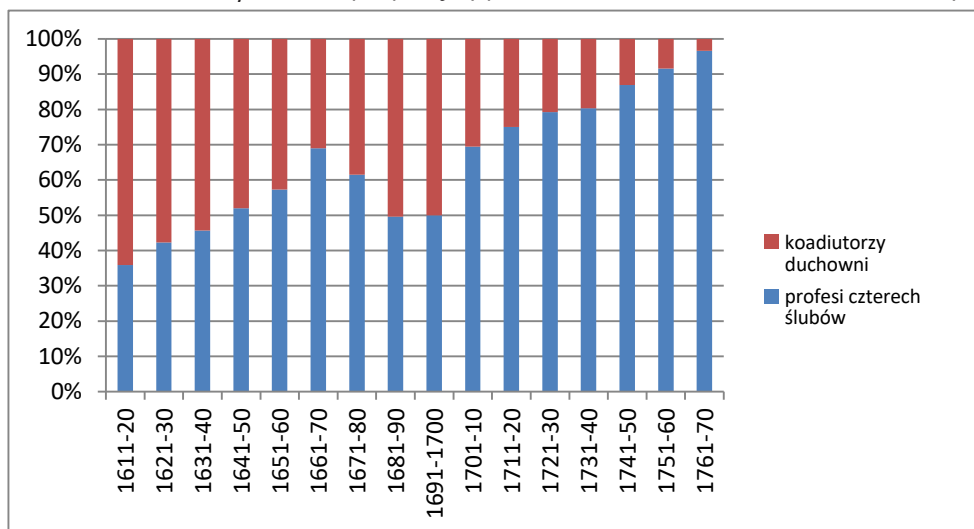
sytuacji zaistniałej w drugiej połowie XVII wieku należy też zauważyć, że w tym okresie rola koadiutorów duchownych nie była ograniczona do skromniejszych zadań, takich jak słuchanie spowiedzi, nauczanie katechizmu lub prowadzenie misji na wsi. Wielu koadiutorów duchownych piastowało nawet urząd przełożonych i z tego tytułu zasiadało w kongregacjach prowincjalnych (Grzebień 1996: 403, 684)²⁸.

Wykres 5a. Liczba profesów czterech ślubów i koadiutorów duchownych

²⁸ Przykładowo Florian Malewski był rektorem w Łomży (1658–1661) oraz w Płocku (1670–1673 i 1676–1680), a Stanisław Tarnowiecki był superiorem w Drohiczynie w latach 1677–1680. Obydwaj byli też prokuratorami prowincji litewskiej w latach 1673–1676 i 1683–1685.

Wykres 5b. Proporcja między profesami czterech ślubów a koadiutorami duchownymi

Reforma szkolna a kształcenie jezuitów

Wzajemny związek między reformą szkół jezuitów przeznaczonych dla młodzieży świeckiej a kształceniem pobieranym przez scholastyków w zakonie nie zostało dotąd należycie zbadane. W prowincji litewskiej odnowienie szkolnictwa jezuitów rozpoczęło się w latach 30. XVIII wieku. Na ten proces składały się liczne czynniki: oczekiwania wąskiej elity szlacheckiej, która domagała się rozszerzenia programu nauczania, doświadczenia pedagogiczne gromadzone przez jezuitów w krajach zachodnioeuropejskich i monarchii habsburskiej, konkurencja z innymi zakonami, takimi jak pijarzy i teatyni (Grzebień 2001: 53–66). W praktyce reforma szkolnictwa jezuitów przejawiała się w zmianie nie tylko struktury studiów, ale ich treści: języki nowożytny, historia i geografia oraz fizyka eksperymentalna uzupełniały program przewidziany w *Ratio studiorum*. Swoisty kompromis dokonywał się na gruncie edukacji elit poprzez tworzenie kolegiów szlacheckich (Puchowski 2007). Z jednej strony wcielenie tego programu jezuitów wymagało istnienia odpowiednio przygotowanej kadry nauczycielskiej, z drugiej zaś kandydaci rekrutowający się ze zreformowanych szkół wstępowali do Towarzystwa z zasobem wiedzy o wiele szerszym niż ich starsi koledzy. Widać to wyraźnie na

przykładzie młodzieży zakonnej, która wykazywała się znajomością języków nowożytnych (Mariani 2017b: 105)²⁹.

Spośród zmian, które można obserwować w *cursus studiorum* jezuitów prowincji litewskiej, najbardziej istotne jest nasilenie kontaktów dzięki studiom zagranicznym i mobilności zakonników. Studia zagraniczne jezuitów, odbywane zwłaszcza w Rzymie, miały dawną tradycję i wpisywały się w szerszy kontekst podróży edukacyjnych polskich elit do Włoch. Szczególne znaczenie miały one w pierwszych dekadach aktywności Towarzystwa na ziemiach Rzeczypospolitej ze względu na słabo jeszcze rozwiniętą sieć własnych placówek (Łukaszewska-Haberkowa 2013: 156–159). Pomiędzy skromniejszego rozmiaru zjawiska w porównaniu z prowincją polską, praktyka wysyłania scholastyków prowincji litewskiej na studia w *Collegium romanum* miała miejsce w pierwszej połowie XVII wieku (ARSI, Litwania 6, *passim*; Litwania 55, *passim*)³⁰, nie ustając całkowicie nawet w okresie kryzysu w drugiej połowie stulecia (ARSI, Litwania 55, *passim*)³¹. Dopiero katastrofy z pierwszej dekady XVIII wieku zahamowały na kilkanaście lat zagraniczne podróże edukacyjne jezuitów litewskich. Studia zagraniczne przysparzały prowincji znacznych kosztów, przynosiły jednak też wymierne korzyści, gdyż zapewniały orientację w realiach polityczno-społecznych Wiecznego Miasta, która później okazywała się przydatna podczas kolejnych pobytów (Grzebień 1996: 92)³². Studia zagraniczne były też przedmiotem zainteresowań rodzin jezuitów, które w pierwszej połowie XVIII wieku chętnie wspierały te wyjazdy z myślą o karierze zakonnej swoich potomków

²⁹ Zob. J. Poplatek, *Znajomość języków u jezuitów polskich w latach 1567–1599 i 1740–1770* (maszynopis w Archiwum Prowincji Polskiej Południowej Towarzystwa Jezusowego).

³⁰ Studia teologiczne odbyli w Rzymie Maciej Kazimierz Sarbiewski i Andrzej Rudomina (1622), Marcjjan Wituski (1634/35), Jan Młodzianowski i Władysław Rudziński (1646–1650) oraz Eliaz Dównarowicz (1649/50).

³¹ W drugiej połowie XVII wieku w Rzymie studiowali teologię Jan Godebski (1672–1675) i Adam Kmicic (1689–1691).

³² Przykładowo Ignacy Chodźko studiował teologię w Rzymie w latach 1750–1753. Następnie był penitencjariuszem polskim w bazylice św. Piotra oraz prokuratorem asystencji polskiej.

(Grzebień 1996: 649)³³. Przyczyniając się do poszerzenia horyzontów jezuitów litewskich, pobyty zagraniczne budziły też ich ambicje intelektualne, które trudno było pogodzić z niełatwymi warunkami materialnymi Rzeczypospolitej drugiej połowy XVII wieku. O ile większość jezuitów niewątpliwie godziła się na decyzję przełożonych nakazujących powrót do Rzeczypospolitej, o tyle niektórzy, np. Adam Adamandy Kochański, zabiegali o maksymalne przedłużenie pobytu zagranicznego (Lisiak 2005: 52).

W okresie reformy szkolnictwa jezuickiego można zauważyć nie tylko wzrost liczby jezuitów wysyłanych na naukę za granicę, ale i większą różnorodność miejsc docelowych i przedmiotów nauczania. Oprócz Rzymu (*Collegium Romanum* ARSI, Lituania 58, passim; Lituania 59, passim; Grzebień 1996: 359)³⁴ od połowy XVIII wieku jezuici prowincji litewskiej studiowali też w Pradze (Grzebień 1996: 54, 452, 519, 799)³⁵, Wiedniu (Grzebień 1996: 215, 395, 799)³⁶ i Grazu (Grzebień 1996: 215)³⁷ oraz w Paryżu (ARSI, Lituania 58, passim)³⁸, Lyonie (Grzebień 1996: 308, 317)³⁹ i Marsylii (Grzebień 1996: 308)⁴⁰. Długoletnią tradycję miały kontakty ze współbraćmi w krajach habsburskich, które dochodziły do głosu nie tylko w chwili zakładania pierwszych placówek jezuickich na terenie Rzeczypospolitej, ale wyrażały się we wzajemnej pomocy w okresie wojny trzy-

³³ Studia w Rzymie odbyli Marcin Załuski (1722/23), późniejszy sufragan płocki, i Paweł Stryjeński (1726–1729).

³⁴ Teologię w *Collegium Romanum* studiowali Franciszek Bohomolec i Michał Kiełpsz (1747–1749), Ignacy Chodźko (1750–1753), Józef Chrapowiecki (1750–1754), Stefan Łuskina (1752–1755), Antoni Grotuz (1760–1763), Antoni Rymkiewicz i Mateusz Kisielewski (1771–1773). Spośród jezuitów prowincji mazowieckiej Gabriel Lenkiewicz studiował w Rzymie architekturę w latach 1762–1765.

³⁵ Oprócz Tomasza Żebrowskiego (1751/52) studia matematyczne w Pradze odbyli Jan Bohomolec, Kazimierz Naruszewicz i Marcin Poczobut w latach 1754–1756.

³⁶ W Wiedniu przebywali Tomasz Żebrowski (1750/51), Stefan Łuskina (1750–1752) i Jan Hercyk (1759/60).

³⁷ W Grazu studiował matematykę razem z teologią Jerzy Hercyk (1756–1758).

³⁸ Studia teologiczne w Paryżu odbył Stanisław Szadurski (1753–1756).

³⁹ Studia matematyczne w Lyonie odbyli Mikołaj Kossowski (1753/54) i Jerzy Koźmiński (1756–1758).

⁴⁰ W Marsylii studia matematyczne kontynuował Mikołaj Kossowski (1754/55).

dziesięcioletniej, podczas której wielu jezuitów czeskich i austriackich schroniło się w prowincji polskiej i litewskiej, oraz wojny polsko-rosyjskiej i polsko-szwedzkiej, gdy migracje zakonników przebiegały w przeciwnym kierunku (Tomczak 2019: 103)⁴¹.

Studia zagraniczne wywarły znaczny wpływ na odnowę szkolnictwa jezuickiego również w dziedzinie przedmiotów ścisłych. Ogromnym znaczeniem wśród litewskich jezuitów cieszyło się środowisko praskie: pod kierunkiem wybitnego astronoma Josepha Steplinga, założyciela praskiego obserwatorium astronomicznego, studiował m.in. Tomasz Żebrowski, który po powrocie do Wilna założył podobną instytucję i został pierwszym profesorem studium matematycznego dla scholastyków jezuickich (ARSI, Lituania 58, passim)⁴². Do finansowania studiów fizyczno-matematycznych przyczyniała się magnateria, która w podniesieniu poziomu wykształcenia jezuitów dostrzegała korzyść nie tylko dla zakonu, ale i dla całego kraju (Rossyjskij gosudarstvennij archiv drevnich aktov, f. 1603, op. 5, n. 1333, 70r-77r)⁴³. Dla rozwoju międzynarodowych kontaktów naukowych znaczenie wobec miało także przybycie niewielkiej, trzynastoosobowej grupy jezuitów francuskich. Niektórzy z nich kończyli w Rzeczypospolitej formację rozpoczętą we Francji jeszcze przed wypędzeniem jezuitów z kraju nad Sekwaną. Większość z nich angażowała się w nauczanie języków nowożytnych i dyscyplin fizyczno-matematycznych w szkołach publicznych lub w konwiktach szlacheckich (Bednarski 1933 (reprint 2003): 492–493).

Studium matematyczne stanowiło jedynie uzupełnienie tradycyjnego jezuickiego *cursus studiorum*. Kurs ten – roczny lub dwuletni – był przeznaczony dla scholastyków, którzy ukończyli filozofię. W prowincji litewskiej potrzeba kształcenia profesjonalnych

⁴¹ Na temat pobytów praskich polskich i litewskich jezuitów zob. Tomczak (2019).

⁴² Żebrowski nie był wprawdzie pierwszym studentem matematyki z prowincji litewskiej: w latach 1732–1734 w stolicy czeskiej studiował Kazimierz Schultz, późniejszy profesor matematyki w Wilnie (1739–1743) i w Braniewie (1743–1745).

⁴³ W latach 1761–1763 Marcin Poczobut i Kazimierz Naruszewicz odbywali podróż zagraniczną dzięki stypendium ofiarowanemu przez Michała Fryderyka i Aleksandra Augusta Czartoryskich. Korespondencja tego drugiego z prowincjałem litewskim Kazimierzem Przewoźnikiem zachowała się w Rosyjskim Archiwum Państwowym Akt Dawnych.

nauczycieli matematyki została dostrzeżona o wiele wcześniej niż w połowie XVIII wieku. Wynikało to nie tylko z rangi uczelni wyższej, jaką była Akademia Wileńska, w której działało wielu wybitnych profesorów (np. Oswald Kruger), ale i z oczekiwań miejscowych elit domagających się rozszerzenia zakresu nauczania matematyki poza wąskie granice, jakie ostateczna wersja *Ratio studiorum* przydzieliła tej dyscyplinie (Lisiak 2003: 18–20). Świadectwem tych starań było otwarcie studium matematycznego dla scholastyków jezuickich przy kolegium warszawskim w latach 1690–1692 (Lisiak 2003: 66)⁴⁴. Kurs ten nie stanowił jednak priorytetu: wskazuje na to nie tylko krótkotrwałość tego przedsięwzięcia, ale też fakt, że nie udało się pozyskać jako profesorów dwóch wybitnych naukowców, których prowincja litewska wówczas posiadała: Wojciecha Tylkowskiego i Adama Kochańskiego. Studium matematyczne pojawiło się na stałe w *cursus studiorum* jezuitów litewskich dopiero od roku szkolnego 1752/53. Do swojej przedwczesnej śmierci, która miała miejsce w 1758 roku, wileńskie studium matematyczne prowadził wspomniany już Tomasz Żebrowski. Pomimo że Żebrowski ogromnie się przyczynił do zapoznania młodego pokolenia jezuitów osiągnięciami nauki, pod względem liczebnym znaczenie wileńskiego studium matematycznego było ograniczone: kształciło się w nim w latach 1752–1758 zaledwie 11 scholastyków (Lisiak 2003: 70). Ich kompetencje zostały jednak wykorzystane podczas pracy pedagogicznej i w niektórych przypadkach pogłębione poprzez późniejsze wyjazdy zagraniczne. Po śmierci Żebrowskiego w katalogach rocznych prowincji litewskiej nie odnotowano scholastyków matematyki. Nauczanie tego przedmiotu było jednak kontynuowane przez Jakuba Nakcjjanowicza, Kazimierza Naruszewicza i Marcina Poczobuta (Lisiak 2003: 57). Ich słuchaczami byli scholastycy filozofii. Po 1759 roku prowincja mazowiecka zorganizowała własne studium matematyczne: w Warszawie (1766–1770), Nieświeżu (1770–1772) i Połocku (1772–1773) (Lisiak 2003: 70–71). Specyfiką nowo powołanej jednostki administracyjnej Towarzystwa był kurs architektury, prowadzony przez Gabriela Lenkiewicza

---

⁴⁴ Pod kierunkiem Stefana Kornieja kształciło się dwóch jezuitów: Aleksander Sokolski i Jakub Bartsch.

w Połocku w latach 1768–69 i 1771–72 (*Catalogus personarum et officiorum Provinciae Lituanae 1770*)⁴⁵.

Pomimo zachowania struktury studiów ustalonej w *Ratio studiorum*, treści programu były unowocześniane. Dotyczyło to zarówno kursów dla młodzieży świeckiej, jak i studiów przeznaczonych dla scholastyków jezuitów. Szczególnie dynamiczne zmiany można zauważyć w zakresie nauczania filozofii: jezuita wierni tradycji scholastycznej dążyli do pogodzenia jej z najnowszymi odkryciami fizyki eksperymentalnej w duchu *philosophia recentiorum*. O przenikaniu nowoczesnych teorii naukowych do nauczania szkolnego świadczy nie tylko dorobek wybitnych autorów jezuitów związanych z Akademią Wileńską (Bargiel 1978, 1980: 146–206), ale i treść księgozbiorów innych kolegiów, w których wykładano filozofię (Mariani 2017a: 65–66)⁴⁶.

Podsumowując, należy ocenić pozytywnie zmiany, jakie dokonywały się w kształceniu jezuitów prowincji litewskiej w XVII i XVIII wieku. Świadczyły one o stopniowym ujednoczeniu poziomu kulturowego i wiedzy zdobytej przez zakonników zarówno przed, jak i po wstąpieniu do Towarzystwa. O ile w pierwszych dekadach aktywności zakonu św. Ignacego Loyoli na terenie Rzeczypospolitej personel Towarzystwa cechował się bardzo niejednorodnym pochodzeniem i różnorodnymi kompetencjami, o tyle w miarę upływu czasu model kształcenia uległ pewnej krystalizacji: kandydatów przyjmowano zazwyczaj po ukończeniu retoryki, a po nowicjacie kierowano ich do trzyletniego studium filozofii i czteroletniego teologii scholastycznej. W tym kontekście traciły na znaczeniu inne elementy jezuitowskiego *cursus studiorum*: kurs retoryczny, ujednoczający poziom wiedzy zdobytej przed wstąpieniem do Towarzystwa, oraz nauczanie teologii moralnej, będące alternatywną ścieżką dla mniej utalentowanych zakonników. W nurt ogólnoeuropejskich zmian wpisywał się wzrost liczby profesów składających cztery śluby kosztem koadiutorów duchownych, co wynikało z coraz szerszej dostępności nauczania teologii scholastycznej. Zjawisko to miało nie tylko charakter ilościowy,

⁴⁵ Słuchacze należeli nie tylko do prowincji mazowieckiej, ale i do litewskiej: w Połocku studiowali architekturę Antoni Rymkiewicz i Mateusz Kisielewski w roku szkolnym 1770/71.

⁴⁶ Interesującym zjawiskiem jest obecność publikacji jezuitów prowincji austriackiej, nawiązujących do nurtu *philosophia recentiorum*.

ale też wiązało się ze stopniowym wykluczaniem koadiutorów duchownych z zarządu zakonem. Z tej perspektywy można się zastanawiać na ile różnorodność pochodzenia, talentów i dróg życiowych pierwszego pokolenia jezuitów stanowiły bogactwo, sprzyjając penetrowaniu rozmaitych środowisk społecznych przez zakon. Wydaje się jednak, że dzięki wzrastającej jednolitości w zakresie kształcenia Towarzystwo jako instytucja osiągnęło znacznie większą sprawność w XVIII wieku niż w poprzednim stuleciu.

Zmiany w dziedzinie edukacji dokonywały się w zależności od miejscowych uwarunkowań. Pod tym względem znamienna jest sytuacja drugiej połowy XVII wieku, gdy wojny polsko-rosyjska i polsko-szwedzka przyczyniły się do odwrócenia tendencji, które już zaznaczyły się w pierwszych dekadach stulecia. Chodzi tu zwłaszcza o rolę koadiutorów duchownych, których w okresie odbudowy szczególnie dowartościowano ze względu na ich szczególne zaangażowanie w pracę duszpasterską. Dopiero normalizacja stanu prowincji litewskiej po wielkiej wojnie północnej ponownie sprowadziła rozwój personelu na tory, na których przebiegały transformacje w innych europejskich jednostkach administracyjnych Towarzystwa.

W kształceniu jezuitów znalazła również odzwierciedlenie reforma szkolnictwa zakonnego. Ze względu na to, że większość nowicjuszy rekrutowała się spośród absolwentów jezuickich szkół publicznych, unowocześnienie programu nauczania miało bezpośredni wpływ na kompetencje, którymi młodzież była wyposażona już w momencie rozpoczęcia formacji zakonnej. Od lat 40. XVIII wieku zauważyć można zarówno ponowne dowartościowanie elementów tradycyjnych, jak i pojawienie się nowości. Do tych pierwszych należała wzrastająca troska o seminaria nauczycielskie, zaprzęgnięte w dzieło reformy wymowy szkolnej. Nowością było natomiast otwarcie kursu matematyki dla scholastyków jezuickich. Pomimo że ten kurs przyczyniał się do przedłużenia okresu formacji, przynosił korzyści zakonowi w postaci znakomicie przygotowanych nauczycieli. Studium matematyczne wpisywało się w szerszy nurt zmian, który objawiał się m.in. w zaangażowaniu scholastyków teologii w pracę dydaktyczną, szczególnie w nauczanie języków obcych i przedmiotów ścisłych w kolegiach szlacheckich. Tendencja do przedłużania okresu pracy pedagogicznej przed osiągnięciem kapłaństwa nie stanowiła typowej

cechy dla prowincji litewskiej (Gillian Thompson 2018: 40–41)⁴⁷. W przypadku tej jednostki administracyjnej nie była ona objawem kryzysu, lecz świadectwem znacznego ciągle wpływu jezuitów na edukację ówczesnych elit.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- ARSI, Lituania 10, k. 106r.
 ARSI, Lituania 51, k. 161v.
 ARSI, Lituania 55, passim.
 ARSI, Lituania 56-II.
 ARSI, Lituania 58, passim.
 ARSI, Lituania 59, passim.
 ARSI, Lituania 6, passim.
 Biblioteka KUL, nr 206, k. 111v.
 Nacjonalny Gistaryczny Archiw Belarusi, f. 1781, vop. 27, nr 538, k. 40v–42r.
 Poplatek J. „Nowicjat w Towarzystwie Jezusowym”, [w:] *Encyklopedia jezuitów XVI w.* (Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, maszynopis nr 3288–3290).
 Poplatek J. *Znajomość języków u jezuitów polskich w latach 1567–1599 i 1740–1770* (maszynopis w Archiwum Prowincji Polskiej Południowej Towarzystwa Jezusowego)
 Rossyjskij gosudarstvennij archiv drevnich aktov, f. 1603, op. 5, n. 1333, 70r–77r.
 Vilniaus Universiteto Biblioteka, F3, nr 1653.

Źródła drukowane:

- Konstytucje Towarzystwa Jezusowego wraz z przypisami Kongregacji Generalnej XXXIV oraz Normy Uzupełniające zatwierdzone przez tę samą Kongregację*, Kraków 2001.
Catalogus personarum et officiorum provinciae Lituanae Societatis Jesu ex Anno 1757 in Annum 1758, Vilnae [1757].
Catalogus personarum et officiorum Provinciae Lituanae Societatis Iesu ex Anno 1770 in Annum 1771, Vilnae [1770].

⁴⁷ Podobnie działało się w prowincji francuskiej, gdzie osoby niebędące jeszcze profesami pełniły w nauczaniu rolę zastępczą w sytuacji coraz mniejszej liczby księży.

Dispositio personarum provinciae Lituanae Societatis Iesu anni 1750 in annum 1751, [Vilnae 1750].

Opracowania:

- Bargieł F. (1978). *Stanisław Szadurski SJ (1726–1789): przedstawiciel współczesnej filozofii scholastycznej*, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego.
- Bargieł F. (1980). *Benedykt Dobszewicz a odnowa jezuickiej filozofii w Polsce w drugiej połowie XVIII wieku*, [w:] *Studia z historii filozofii: księga pamiątkowa z okazji 50-lecia pracy naukowej ks. profesora Pawła Siwka SJ*, red. R. Darowski, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego.
- Bednarski S. (1933; reprint 2003). *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwa Apostolstwa Modlitwy.
- Brodnicki M. (2012). *Nauczanie filozofii w Gdańskim Gimnazjum Akademickim do połowy XVII wieku*, Gdańsk: Wydawnictwo Athenae Gedanenses.
- Dydała J. (1995). *Elity polityczne wielkich miast Prus Królewskich w dobie Oświecenia (1733–1772)*, [w:] *Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII wieku*, red. J. Staszewski, Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, s. 119–137.
- Flaga J. (1998). *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Gillian Thompson D. (2018). *The Jesuit Province of France on the Eve of its Destruction in 1762*, „Archivum Historicum Societatis Iesu”, t. 87, nr 173, s. 3–72.
- Grzebień L. (red.). (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Grzebień L. (2001). *Czy Stanisław Konarski SP był natchnieniem dla jezuitów w reformie szkolnictwa?*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki”, t. 10, nr 2, s. 53–66.
- Grzebień L. (2012). *The Circumstances of Partition of the Polish Province and the Origin of the Lithuanian Province*, [w:] *Jėzuitai Lietuvoje (1608–2008): gyvenimas, viekla, paveldas – Jesuits in Lithuania (1608–2008): Life, Work, Heritage*, red. N. Markauskaitė, Vilnius: Lietuvos Nacionalinis Muziejus, s. 19–28.
- Jochymczyk M. (2018). *Jacek Szczurowski – źródła do biografii*, [w:] *Universalia et particularia. Ars et praxis Societatis Iesu in Polonia*, red. B. Bohdanowicz, T. Jeż, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SUB Lupa, s. 223–253.
- Kardas A. (2004). *Elity władzy w Toruniu w XVII wieku. Mechanizmy kształtowania się i wymiany grup rządzących*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.

- Królikowska A. (2019). *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum.
- Lisiak B. (2003). *Nauczanie matematyki w Polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Lisiak B. (2005). *Adam Adamandy Kochański (1631–1700). Studium z dziejów filozofii i nauki w Polsce XVII wieku*, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Lukács L. (1968). *De graduum diversitate inter sacerdotes in Societate Iesu*, „Archivum Historicum Societatis Iesu”, t. 37, nr 74, s. 238–316.
- Łukaszewska-Haberkowa J. (2013). *Pierwsze pokolenie polskich jezuitów w świetle biografii i egzaminów*, Kraków: Wydawnictwo WAM, Akademia Ignatianum.
- Mariani A. (2015). *Aktywność jezuickich kapelanów nadwornych prowincji litewskiej. Między ustawodawstwem a praktyką*, „Rocznik Lituaniistyczny”, t. 1, s. 37–82.
- Mariani M. (2016). *Jezuici prowincji litewskiej wobec epidemii dżumy z lat 1708–1711*, „Zapiski Historyczne: Kwartalnik poświęcony historii Pomorza”, t. 81, z. 2, s. 65–103.
- Mariani A. (2017a). *Inwentarze kolegiów jezuickich jako źródło do badań nad szkolnictwem staropolskim*, [w:] *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania edukacji Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Materiały z badań, część pierwsza*, red. K. Puchowski, J. Orzeł, Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, s. 41–68.
- Mariani A. (2013). *Między Płockiem a Połockiem. Powstanie prowincji mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego jako wspólny efekt jezuickiej rutyny zarządzania i ingerencji magnaterii*, „Nowożytnicze Zeszyty Historyczne”, t. 5, s. 111–133.
- Mariani A. (2017b), *Proweniencja geograficzna i kompetencje jezuitów prowincji litewskiej. Przyczynek do badań nad wielokulturowością Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem kulturowym Europy, s. 85–112.
- Mikulski K. (1996). *Elity władzy wielkich miast pruskich w XIII–XVIII wieku (Próba analizy dynamicznej procesu długiego trwania)*, [w:] *Genealogia – rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, red. A. Radziwiński, J. Wroniszewski, Toruń: Wydawnictwo UMK, s. 311–330.
- Piechnik L. (1984). *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu.
- Poplatek J., *Nowicjat w Towarzystwie Jezusowym*, [w:] *Encyklopedia jezuitów XVI w. (maszynopis nr 3288–3290 w Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie)*.

- Poplatek J. (1928–1931). *Ofiary miłości z litewskiej prowincji Towarzystwa Jezusowego w czasie zarazy w 1710*, „Nasze Wiadomości”, nr 9, s. 264–369.
- Prosperi G. (2016). *La vocazione. Storie di gesuiti tra Cinquecento e Seicento*, Torino: Einaudi.
- Puchowski K. (2007). *Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit*, Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Ruiz Jurado M. (1991). *La tercera probación en la Compañía de Jesús*, „Archivum Historicum Societatis Iesu”, t. 60, nr 119, s. 265–351.
- Tomczak R. (2019). *Studia elity społeczno-politycznej Rzeczypospolitej na Uniwersytecie Karola Ferdynanda w Pradze w latach 1654–1754*, [w:] *Studia z dziejów edukacji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów Korony i Litwy*, red. K. Puchowski, J. Orzeł, Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, s. 95–121.
- Załęski S. (1905). *Jezuici w Polsce*, t. 4, cz. 1, Kraków: Drukarnia W.L. Anczyca.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Andrea Mariani

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

e-mail: mariani@amu.edu.pl